

**PIOTR MAJEWSKI, CZAS KOŃCA, CZAS POCZĄTKU.
ARCHITEKTURA I URBANISTYKA WARSZAWY
HISTORYCZNEJ 1939–1956,
BELLONA, WARSZAWA 2018, SS. 430.**

Pod koniec maja 2018 roku do księgarń trafiła najnowsza książka profesora Piotra Majewskiego, dyrektora Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, wykładowcy muzeologii na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania autora od wielu lat oscylują wokół tematyki ochrony i konserwacji architektury zabytkowej po II wojnie światowej. Książka *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu* wydana przez Majewskiego w 2009 roku była wydarzeniem przełomowym dla zrozumienia roli zabytków w odbudowie kraju po zniszczeniach wojennych. Wnikliwe przebadanie i przytoczenie w publikacji źródeł (pochodzących m.in. z Archiwum Państwowego w Warszawie oraz z Zamku Królewskiego), dotyczących debat na temat architektury zabytkowej po 1945 roku, spowodowało, że książka była i jest jedną z najczęściej cytowanych w kontekście odbudowy. Obecnie, po blisko dziesięciu latach, autor wraca do tematyki architektury zabytkowej¹, tym razem za-

1 W międzyczasie ukazały się publikacje Piotra Majewskiego poświęcone Janowi Zachwatowiczowi (*Jan Zachwatowicz. W stulecie urodzin*, red. M. Pleskaczyńska, P. Majewski, Warszawa 2000; *Jan Zachwatowicz 1900–1983. Architekt*, red. M. Pleskaczyńska-Chylińska, P. Majewski, Warszawa 2013), a także dwa artykuły w „Muzealnictwie” będące fragmentami pierwszego rozdziału recenzowanej książki *Czas końca, czas początku: Źródła naszego dziś. Modernizacja i muzealizacja przestrzeni miejskiej Warszawy w czasach międzywojnia* („Muzealnictwo”, 2018, nr 59, s. 2–8) i „*Nasze było dla nas bezcenne...*”. *Ochrona dóbr kultury w działalności Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945)* („Muzealnictwo”, 2017, nr 58, s. 14–18).

węzając obszar zainteresowań tylko do Warszawy. Czy również tym razem publikacja stanie się lekturą obowiązkową dla badaczy i zainteresowanych odbudową stolicy?

Tematyka odbudowy Warszawy od kilkunastu lat cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem. Pojawiają się kolejne publikacje i wystawy wywołujące debatę nad podejmowanymi w trakcie odbudowy decyzjami. Tematem książki *Czas końca, czas początku* również jest odbudowa, choć autor nie używa tego słowa w tytule, akcentując określenie architektura i urbanistyka. Nie jest to jednak książka z zakresu historii architektury, czego mógłby się spodziewać czytelnik po tym podtytule. Autor nie dokonuje szczegółowych analiz architektonicznych i urbanistycznych (kształtowanie przestrzenne prawie zupełnie pomija), skupia się na faktografii stanowiącej podstawę do stworzenia syntezy dotyczącej teorii konserwatorskich i roli zabytków w powojennej rzeczywistości. Pokazuje znaczenie architektury jako nośnika kulturowego o symbolicznym i duchowym charakterze. Warszawa historyczna rozumiana jako symbol konstytuuje tożsamość i pamięć polskiej zbiorowości.

Książka ma układ chronologiczny, a za ramy czasowe autor przyjął lata 1939–1956. Publikację rozpoczyna rozdział wprowadzający pod tytułem *Między wojnami*, kolejne to *Wojna, Odbudowa – pierwsze lata, Socrealizm – rozkwit i zmierzch* oraz podsumowanie: *Po odwilży*.

Pierwszy rozdział rozpoczyna się od przywołania działalności Polskiego Państwa Podziemnego w obrębie kultury. Na kolejnych stronach wstępu pojawiają się wątki dotyczące fenomenu zniszczenia i restytucji na przykładzie Zamku Królewskiego, definicje pojęć kultura, zabytki, opis działań konserwatorów po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku oraz roli procesów modernizacyjnych w przebiegu konstruowania miasta. Niestety, ta wielowątkowość i nie do końca przemyślana struktura rozdziału powodują, że czytelnikowi umykają niezwykle ważne dla powojennej odbudowy zagadnienia, jak na przykład realizacja „marzenia o lepszym mieście”.

Kolejny rozdział, omawiający zgodnie z przyjętymi ramami czasowymi czas końca, ale i początku, to okres od 1939 do 1944 roku. Opiera się on w dużej mierze na wcześniejszych badaniach autora², co widać po dużym nacisku położonym na opis struktur Polskiego Państwa Podziemnego. Niemniej badaczowi udało się przedstawić także inne działania z okresu okupacji, w tym przygotowanie dokumentacji do raportu strat, działania zabezpieczające na Zamku Królewskim czy prace projektowe polskich i nazistowskich architektów. Należy jednak zwrócić uwagę na parę drobnych nieścisłości. Piotr Majewski pisze o kolaboracji polskich architektów z władzami okupacyjnymi na przykładzie Juliusza Nagórskiego (s. 50), wspominając wyłącznie o wniosku o wydanie wyroku infamii. Warto byłoby ten wątek uzupełnić o informację, że Nagórski ostatecznie został oczyszczony z zarzutów. Więcej na ten temat można przeczytać w niedawno wydanej książce dr. Marka Tomiczka *Juliusz*

2 P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.

Nagórski – monografia architekta (2015). Druga sprawa dotyczy Komisji Rzeczników Urbanistycznych. Mimo odwołania się do najnowszej publikacji poświęconej działalności Komisji³ (s. 68), autor powtarza błąd zawarty w *Ideologii i konserwacji*, podając, że przewodniczącymi KRU byli kolejno Tadeusz Tołwiński i Jan Strzelecki. Przez cały okres działania KRU jej przewodniczącym był Tołwiński; Strzelecki działał w Komisji Rzeczników Urbanistycznych powołanej również przy Zarządzie Miejskim, zajmującej się oficjalnie opiniowaniem preliminarza budżetu miejskiego.

Dwa najobszerniejsze i kluczowe dla książki rozdziały – *Odbudowa i Socrealizm* – są rzetelną dokumentacją działań na rzecz architektury zabytkowej. Pierwsze lata odbudowy obejmują zarówno opis rozstrzygnięć politycznych, jak też działań organizacyjnych dotyczących odbudowy. Piotr Majewski szczegółowo opisuje strukturę i środowisko Biura Odbudowy Stolicy, a także krystalizowanie się pierwszych koncepcji odbudowy w trakcie licznych spotkań i dyskusji. Po części teoretycznej druga połowa rozdziału poświęcona jest opisowi kolejnych prac. Wśród nich wyróżnione zostały działania w obrębie Starego Miasta, Trasy W-Z, Zamku Królewskiego. W kolejnym rozdziale również została zachowana kolejność: definicje, teoria, praktyka. Autor zaczyna od definicji socrealizmu, jego źródeł, stosunku architektów do „nowego stylu”, a wreszcie interpretacji stylu w architekturze. Dopiero po tym opisie przechodzi do przedstawienia procesu odbudowy architektury zabytkowej. W tekście opisanych jest wiele różnych działań socrealistycznego konserwatorstwa, jednak wyróżnione zostały Zamek Królewski, Trakt Starej Warszawy oraz Stare i Nowe Miasto. W tej części autor powtarza w większości informacje zawarte w książce *Ideologia i konserwacja*. Ważnym elementem jest jednak wzbogacenie suchej faktografii o omówienie problemów związanych z odbudową w latach 1949–1955. Warto podkreślić jest zwrócenie przez autora uwagi na często pomijany fakt, że odbudowa Starego Miasta (zresztą całego Traktu Królewskiego również) była inwestycją Zakładu Osiedli Robotniczych, traktowaną jako standardowa budowa dzielnicy mieszkaniowej.

Ostatni rozdział – *Po odwilży* – zawiera wnioski, w tym wiele cennych uwag dotyczących socrealizmu, jego roli i piętna, a także kontekstu powstania i używania pojęcia polskiej szkoły konserwacji. Autor bardzo dobrze podsumował toczoną wciąż debaty na temat zakresu odbudowy i polaryzacji stanowisk urbanistów i konserwatorów:

Spór architektów z konserwatorami jest fragmentem ponadczasowej dyskusji o sposobach kształtowania otaczającej nas rzeczywistości, o zakres dopuszczalnych ingerencji w substancję zabytkową, o skalę jej odbudowy. Społecznym tłem tego sporu jest oczywista zmienność gustów architektoniczno-urbanistycznych. Śledząc tę polemikę, nie należy okładać anatemi żadnej ze stron. Ważkim wyzwaniem

3 E. Perlińska-Kobierzyńska, *Komisja Rzeczników Urbanistycznych i jej wizje przekształceń Warszawy*, „Almanach Warszawy”, 2016, t. 10, s. 329–355.

niem badawczym jest analiza społecznego kontekstu sporu, próba odpowiedzi na pytanie o poglądy ówczesnej opinii publicznej na kształt odbudowy, o faktyczny, a nie postrzegany i kreowany przez zaangażowanych uczestników zdarzeń, podział opinii.

Zdanie to doskonale pokazuje także stosunek autora do zagadnienia odbudowy – pełen wyważonej krytyki, bez niepotrzebnych emocji, poparty rzeczowymi argumentami.

Z uwag ogólnych warto podkreślić kwestię przyjętych ram czasowych 1939–1956. Z jednej strony wydają się oczywiste, z drugiej – wymagają wytłumaczenia, czego autor nie uczynił w żadnym miejscu książki. Wydaje się słuszne, że narracja zaczyna w 1939, bo to jest moment początku unicestwiania miasta, ale też okres okupacji był niezwykle płodny dla architektów i w sferze ideowej odegrał rolę kluczową dla pierwszych lat odbudowy. Niemniej „korzeni” odbudowy należy szukać jeszcze w okresie międzywojnia, gdy powstaje „sen o lepszym mieście”. Zresztą ten wątek ciągłości ideowej projektów, myślenia o mieście i jego zabytkach, nie został wykorzystany przez Piotra Majewskiego. Rok 1956, uznawany przez autora za koniec odbudowy architektury zabytkowej, wydaje się dyskusyjny. Czasopismo „Stolica” za cezurę kończącą okres odbudowy uznawało połowę 1949 roku; okres po wystąpieniu programowym Bolesława Bieruta wytyczającym nowy kierunek architektury traktowano już jako okres budowy nowej Warszawy. Ze względu na czas ukończenia kolejnych odbudowywanych obiektów symbolicznych dat mogłoby być więcej, jak chociażby: oddania Teatru Wielkiego, Zamku Ujazdowskiego czy wreszcie Zamku Królewskiego. Z przyjętymi przez autora ramami czasowymi związane jest również zazębianie się podziałów przyjmowanych w historii polskiej architektury – cezura 1949 traktowana jest jako koniec modernizmu i początek socrealizmu. O ile socjalizm jako doktryna został dość szczegółowo przez autora przeanalizowany, szczególnie w kontekście zmian w podejściu do odbudowy, o tyle zabrakło takiej analizy w odniesieniu do modernizmu (pojawił się nawet podrozdział zatytułowany *Dziedzictwo Le Corbusiera*, ale bez analizy tematu). I nie chodzi tu o modernizm jako styl w architekturze, a formację myślową mającą fundamentalne znaczenie dla ukształtowania postaw i poglądów architektów odbudowy, zarówno urbanistów, jak i konserwatorów. W większości byli to ludzie wykształceni w dwudziestoleciu międzywojennym i w tym okresie należy szukać ich bazy ideowej. Modernizm determinował powszechne przemiany zachodzące we wszystkich strefach ludzkiej myśli i działalności. Kategorie takie jak kult „idei postępu”, racjonalizm i oryginalność wymagają analizy również w kontekście odbudowy. Oczywiście, należy pamiętać, że nie bez znaczenia dla odbudowy powojennej były decyzje partyjne i kwestie ekonomiczne.

Na koniec jeszcze kilka uwag natury redakcyjnej. Przyjęta koncepcja wytłuszczeń, podkreśleń, a także dodatkowego podziału podrozdziałów

utrudnia odbiór książki. Także używanie bardzo długich cytatów, zajmujących czasami prawie całą stronę, a opatrzonych często jedynie lakonicznym komentarzem, również wpływa na gorszą percepcję książki. Zastrzeżenia można mieć również do ubogiej strony ilustracyjnej, w dużej mierze powtarzającej materiał ikonograficzny z *Ideologii i konserwacji* i umieszczonej w nie zawsze trafnych względem tekstu miejscach.

Gdy weźmiemy do ręki książkę, z tyłu okładki możemy przeczytać: „Piotr Majewski, czerpiąc z dorobku znawców przedmiotu oraz podsumowując własne badania, przedstawia w przystępnej dla czytelnika formie zmiany w historycznej przestrzeni Warszawy”. Tak postawione zadanie książka wypełnia w stu procentach, chociaż pozostawia pewien niedosyt. Autor wykonał dużą pracę, zbierając i porządkując obszerny materiał faktograficzny obejmujący prawie dwadzieścia lat historii Warszawy: od zniszczeń w czasie oblężenia stolicy w 1939 roku, przez pierwsze lata odbudowy i wcielanie w życie Planu 6-letniego, po odwilż. Z pewnością publikacja jako dzieło zbiorcze o wyważonej retoryce powinna znaleźć się na półce każdego miłośnika i znawcy Warszawy.

Ewa Perlińska-Kobierzyńska